

Simon József¹

Felvilágosodás és kritikai filozófia – Körmöczi János (1762–1836) lehetséges dilemmái Flügge, Herder és Kant nyomán²

Tanulmányomat azzal a megállapítással szeretném bevezetni, hogy a konferencia előkészületei közben példás módon körbeküldött nyomtatott és kéziratos anyag alapján világossá kellett válnia számunkra az a tény, hogy Körmöczi tisz-tában volt azzal az új intellektuális helyzettel, amit a kritikai filozófia megjelenése alakított ki az európai vallásfilozófiai reflexiók területén. Már előzetesen nagyon fontos hangsúlyozni, hogy Körmöczi szellemi orientációjára – melynek emblemikus tényeként talán a kanti *Vallás a pusztai ész határain belül* részleteinek fordítását tekinthetjük – nem szabad intellektuálisan elszigetelt értelmiségi kezdeményezésként tekintenünk. A Kant és filozófiája által előidézett szellem-történeti szituációval ugyanúgy komolyan számot vetnek más értelmiségiek is, akik a magyar kultúra térképén konfesszionális vagy geográfiai szempontból más helyeket és pozíciókat foglalnak el. Tanulmányomban annak felvázolására teszek kísérletet, hogy milyen dilemmák elé állíthatta Körmöczi egy német kantiánus vallási gondolkodó, jelesül Christian Wilhelm Flügge recepciója. Ezen dilemmákat megkísérlem azon stratégia értelmezése által is felvetni, melynek mentén Herder és Kant szövegrészleteit Körmöczi egymásba ágyazza. A kérdés, amire választ keresek, nem annyira az, hogy mennyiben sikerül ötvözni Körmöcziéket a kanti és a herderi történetfilozófia eleve összeegyeztethetlenségű gondolatait, hanem sokkal inkább az, hogy milyen motívumok hajthaták Körmöcziéket egyáltalán egy ilyen szintézis kísérletére.

¹ Simon József a Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszékének adjunktusa. A reneszánsz bölcselet történetéről, a radikális reformáció erdélyi fejleményeire különösen figyelő forráskiadványokat és tanulmányokat jelentet meg.

² A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Körmöczi Flügge-fordítása

Körmöczi János az MsU. 1282 jelzet alatt fennmaradt kéziratának 100r–111r. oldalain Christian Wilhelm Flügge (1772–1828) *Versuch einer historisch-kritischen Darstellung des bisherigen Einflusses der Kantischen Philosophie auf alle Zweige der wissenschaftlichen und praktischen Theologie* című műve 5-től a 73. oldalig terjedő részét fordítja és kivonatolja jórészt magyar, kisebb részt latin nyelven. Az 1796-ban Hannoverben megjelent mű címét így fordíthatjuk magyarra: *A kanti filozófiának a tudományos és gyakorlati teológia minden ágára kifejtett eddigi hatásának történeti-kritikai bemutatására tett kísérlet*. Mielőtt az 1790-es évek e göttingeni Privatdozentjének hatástörténetét ismertetnénk, vessünk egy pillantást Körmöczi kéziratára, és ezáltal Flügge gondolkodására!

Flügge művének Körmöczi által is átvett felütése mintha a herderi nemzet-eszményt fogalmazná meg:

„Egy egész natio gondolatját az egész natio lelkében kell felkeresni, az egész natio, sőt az egész emberi Nemzet egy test. Az azt elevenítő lélek bizonyos értelemben az egész test minden tagjaiban vagy on [...]³”

A felütés a herderi *Geist des Volks* eszméjét fogalmazza meg: a nemzet szintjén egységessé formálódó szubjektivitás-gondolatot. Ám Flügge nem Herderre, hanem Reinhold híres művére a *Briefe über die Kantische Philosophie*-ra hivatkozik, mely utalást nem olvashatjuk Körmöczi kéziratában. A *natio* organikus testét átható egységes nemzet-szellem fogalmának egysége Kant számára az aufklärerista klasszifikáció pusztán statisztikus-empirikus adata, és nem általános fogalom, szemben azzal, ahogy a kanti *weltbürgerliche* vízió az individuum szabadságát általános szintre emeli. Flügge mégis kanti hangoltságú kísérletet tesz arra, hogy a nemzetet jellemző „gondolkodó erőt” elhatárolja az azt tompító „félreacsapongásoktól”, „a phantásia általi örökös szunnyodozás”-tól, mely erő még ha át is adja magát ezeknek, „legalább az elmésség játékjai által fel szokott ébredni”.⁴

³ MsU. 1282, 102r. vö. Flügge: *Versuch*, 5: Den Geist einer Nation [...] muss man in der Seele derselben aufsuchen. Diese ist freylich, in einem gewissen Sinne, durch den ganzen Körper verbreitet, [...].

⁴ MsU. 1282, 102r.

„A legszembem tűnhetőbb és tulajdon characteri a mai idő Lelkének: Minden eddig elé volt üsmeretes systemáknak, theoriáknak, s képzelődés módjainak megszoktatása.”⁵

A következő szakaszban minden további nélkül „a tulajdon characteri a mai idő lelkének” leírásánál találjuk magunkat, mely vizsgálat nyilván a különös nemzet-szellemektől és karakterológiáktól a „mai idő lelké”-re vált, mely az egységesként elgondolt emberi nem sajátosságainak hordozója. Ez az átmenet a herderi koncepció szempontjából a kulturális sokféleség figyelembevételének feladását jelenti, kanti szempontból pedig a történelem empirikus fogalmi szintézisei felől a történelem lehetőségi feltételéhez való illegitim átmenetet. De ugyanígy azt is mondhatjuk, hogy mindez megfelel Herder eszméinek, amennyiben vannak kulturális univerzálék az egyes nemzeti karakterek felett, és Kant szerint is megadható egy generáció korszemlének transzcendentál-filozófiaiilag biztosított egysége.

A diagnózis pesszimizmusa azonban inkább a kanti hangot erősíti: a filozófiai és a képzelőerő alkotta világkonstitúciók kríziséről beszélhetünk. A felvilágosult jelen erődemonstrációjában a történeti világkonstitúciók összes ellentmondása egységbe foglalható a „régí” fogalma alatt. A kérdés nem annyira arra irányul, hogy a régi újrahaznosítható-e, hanem arra, hogy mi lesz a „régí” és az „új” harcának kimenetele, és mit remélhet „az egész emberiség” e harc kimenetelétől. A legtisztábban ez a *teológia* területén jelentkezik, ahol a 'régí' alatt a felvilágosult történeti kritikát⁶ kell értenünk, az 'új' alatt pedig „az okossággal való szabad élés erősítői”⁷-t: azaz Kant kortárs protestáns teológiai recepcióját. Flügge és nyomában Körmöczi szerint semmi sem fejezi ki jobban a kor szellemét, az emberi történelem haladásának jelen állapotát, mint a történeti Biblia-kritika és a morális antropológia ezen szembenállása. Már itt fel kell hívnunk arra a figyelmet, hogy ha volt valami, ami az erdélyi antitrinitárius szellemi identitást a konfesszionális intézményrendszeren túl évszázadokon keresztül kitüntette, akkor az a történeti kritika gondolatának európai kontextusban is jelentős,

⁵ MsU. 1282, 102r., vö. Flügge: *Versuch*, 6: Das auffallendste und eigenthümlichste Merkmal von dem Geiste unsers Zeitalters ist eine Erschütterung aller bisher bekannten Systeme, Theorien und Vorstellungsarten.

⁶ Ennek képviselői Körmöczi szavaival „a tiszta tudomány oltalmazói, éles elmével 's historiai subsidiumokkal” (MsU. 1282, 102r.), vö. Flügge: *Versuch*, 6: Verfechter der reinen Lehre [...], ausgerüstet mit Scharfsinn und historischen Hilfswissenschaften.

⁷ MsU. 1282, 102r., vö. Flügge: *Versuch*, 6: die Vertheidiger des freien Vernunftgebrauchs.

és főként nagyon korai felvállalása. Visszatérve Flüggehez: az új morális antropológiára alapuló teológia számára nem valamely metafizikai rendszerrel összekapcsolt teológia, hanem a meszemenően empirikus alapokon nyugvó történeti kritika jelentette az igazi kihívást, mely „az okosság erőtelenségét, s annál fogva jussaival való élnéliség elégtelenségét ... hirdette”.⁸ Flügge számára ez nyilván a kortárs göttingeni történeti-kritikai iskolát jelentette, Körmöczy számára azonban talán ezenkívül az antitrinitárius hagyomány centrális gondolatát is.

„A gondolkodás modjában, a képzelődésekben kell külömbőségnek lenni, ez a dolog természetéből foly! Innen azon egy időben élő embereknek gondolatjaik, értelmek 's érzések is külömbözök, tökéletes harmonia nemis lehet ebben. Azonban minden periodusban van egy bizonyos *Uralkodó tonus*, mely azon idő szakaszt characterisálja és mástól megkülömbözteti és ez a' tonus az, melyből a mái *idő lelkét* meg lehet találni.”⁹

A korszellem mindazonáltal nem hozza tökéletes harmóniára a kulturális jelenségek sokféleségét: egy adott kor ellentétei nem oldhatóak fel teljes mértékben, de mégis van egy legkisebb közös nevező, egy uralkodó tónus. Ezen tónus, amin bár nem totális közvetítettségben, de mégis megjelennek az egy adott korra jellemző különbségek, korszakonként más és más. Anélkül, hogy minden mai ellentétet közvetíteni tudnánk, leírhatjuk a mai kor szellemét.

A mai korszellem egyik alternatívája: a szabadság jelensége. A jelen a vallási szabadság fenomenjeit mutatja számunkra, „melyek tsupán a szabadság lelkeből eredhetnek”¹⁰. Történeti perspektívában ez nem csak a természetes értelem használatának hamis kötelességként felismert elnyomását jelenti, hanem azt is,

⁸ MsU. 1282, 102r. Flügge diagnózisának itt laza parafrázisát adja Körmöczy, vö. Flügge: *Versuch*, 6–7: Die Frage: was vermag die Vernunft? tönt am vernehmlichsten aus den Lärmen der theologischen Kämpfe hervor, die immer nur für und wider das Vermögen und Recht der Vernunft in Religionssachen zuerst zu sprechen geführt werden.

⁹ MsU. 1282, 102v., vö. Flügge, *Versuch*, 7: Verschiedenheit im Denken und folglich auch in Vorstellungen muss seyn; dies liegt in der Natur der Sache. Die Gedanken, Gesinnungen und Gefühle der zu einer Zeit lebenden Menschen, werden sich daher immer verschiedentlich durchkreuzen und nie in völliger Harmonie seyn können; allein darum giebt es doch immer einen gewissen herrschenden Ton in jeder Periode, der sie characterisiert und vor den andern auszeichnet; und dieser ist es, aus welchen sich der Geist des Zeitalters bestimmen läßt.

¹⁰ MsU. 1282, 176, vö. Flügge, *Versuch*, 7: [...] die sich nur aus dem Geiste der Freiheit ableiten lassen.

hogy ezen elnyomásában cinkostársként részt vett a teológia által elnyomott filozófia is:

„...Leibnitz et Wolff nagy lelkeikben se merészelt a philosophalojozan okosság speculatio szemekkel által pillantani azon határt, melyet az ekklesiai hit circalmazott.”¹¹

A teológiailag kompromittált felvilágosult racionalizmussal szemben „az ébredett Józan Okosság jobban jobban emelkedni kezdet, maga tehetségeit jusait tisztabban esmérni és érezni kezdette, h. t. néki az igazság megállításában biroi s decisivum votumai vagynak”.¹² Ez azt jelenti, hogy „bátorságot vettek [...] a critica hermeneutica törvényeket, melyek minden emberi írások megvizsgálására elégségesek a Szentírásokra is fordítani”.¹³ Flügge és nyomában Körmöczi a történeti kritika felemelkedését annak minden transzcendentál-filozófiai gyengesége ellenére mégiscsak pozitív módon állítják be azon folyamatban, mely a történelmet az ész saját jogaiba történő (vissza)állításként értelmezi.

Flügge a korszellem jellemzésére mégsem a szabadság, hanem az ész fogalmát választja!

„Legalkalmatosabban, vagy helyesebben a' mái idő lelkét okosság lelkének nevezni, vagy ha az effectust szabad a causa helyet venni, *spiritus substantialitatis valóság lelkének*, mely *substantialitas* egy oly állapot, melyben tsak az okossághoz mérsékelt necessitastol 's egyébbtől nintsen semmitől függés – ezen állapotban, mely tsak ideale, 's reipsa soholt nem existal, egy okos valóság maga által az ami.”¹⁴

¹¹ MsU. 1282, 104r, vö. Flügge, *Versuch*, 8: Selbst in Leibnitz und Wolff wagte die philosophierende Vernunft es kaum, mit dem Auge der Speculation über die Schranken hinauszusehen, die der kirchliche Glaube ihr setzte.

¹² MsU. 1282, 104r-v., vö. Flügge, *Versuch*, 8: Indessen wurde die Vernunft sich allmählig ihres Vermögens und ihres Rechts, oberste Schiedsrichterin über Wahrheit zu seyn, deutlicher bewusst.

¹³ MsU. 1282, 104v, vö. Flügge, *Versuch*, 8: Man wagte es [...] die, für alle andere menschliche Schriften geltenden, kritischen und hermeneutischen Gesetze auch auf die heiligen Schriften anzuwenden.

¹⁴ MsU. 1282, 104v., vö. Flügge, *Versuch*, 9: Am schicklichsten aber könnte man ihn Geist der Vernunft oder, wenn man anders die Wirkung für die Ursache setzen darf, Geist der Selbstständigkeit nennen. Unter Selbstständigkeit muss man aber den Zustand der Unabhängigkeit von aller anderrn, als vernunftmäßigen Nöthigung verstehen. In diesem

A Flüggenél olvasható 'Geist der Selbstständigkeit' fordulatot Körmöczi a 'spiritus substantialitatis', illetve a 'valóság lelke' kifejezésekkel adja vissza. Nem tudhatjuk bizonyosan, hogy Körmöczi a „Selbstständigkeit” fogalmát miért nem a kézenfekvő „önállóság” vagy annak valamely származékával ülteti át magyarrá. Ám Körmöczi fordítási megoldása igazolható Flügge magyarázó sorai alapján: Az önmagát a lehetséges tapasztalat *feltételeként* felismerő *teoretikus*, és az önmagát a tapasztalattól független *okként* értelmező *gyakorlati ész* a kanti elmélet szerint valóban a szubsztancialitás, a valóság lelke. Nem csak Körmöczi értelemző fordítása tanuskodik Kant filozófiájának elmélyült hatásáról, hanem a következő sorok is.

„Caeterum, ha itt a *substantialitásról* van szó, nem tsak a *ratio autonomiáját* [...] *sensu practico*, hanem az *intellectus nomotheticaját* is *respectu theoretico* fel kell vennünk, és a *Substantialitas lelke* nevezeti alat azon *propensiot* kell ertenünk, mely a *ratio objectivus scopussa* tiszta ideájával *actuositasban* lévén helyhezetteve az *okosság országának* mind azoktol valamik a *ratioval* ellenkeznek független szabadságú *realisatiójában* törökedik.”¹⁵

Vagyis az ész ama gyakorlati sajátossága mellett, hogy autonóm, azaz önmaga általi okságra képes, teoretikus szempontból rendelkezik objektív céljának tiszta ideájával. Az individuum szintjén megjelenő ezen objektív cél a történelem transzcendentális feltételeként egyben az ember végső nembeli célja is. Ez a hely a legvilágosabb kantianus álláspont megfogalmazása: a természettörténeti-nemzet-szellemi aufklérista megközelítés morális ellenpontja. A teoretikus ész nomotetikájája felől körvonalazott önmagára támaszkodó gyakorlati észhasználat csak *sensu cosmopolitico* gondolható el, ha ez része lehetne az individuális nemzet- és korkaraktereknek, akkor a történeti tapasztalat aposteriori klasszifikációjának terméke volna, és nem ideális ész-eszme.

E ponton abbahagyjuk Körmöczi Flügge-kivonatainak ismertetését, melyben Kant rendszerműveinek gondolatai világosan összefonódnak a königsbergi

Zustande, der aber nur durch eine Idee vorstellbar ist, und niergends existiert, ist das vernünftige Wesen alles durch sich selbst.

¹⁵ MsU. 1282, 106r., vö. Flügge, *Versuch*, 10: Uebrigens, wenn hier von Selbstständigkeit die Rede ist, so muss man nicht nur die Autonomie der Vernunft in praktischer Hinsicht, sondern auch die Nomothetik des Verstandes in theoretischer Hinsicht in Beziehung rechnen, und unter Geist der Selbstständigkeit müssen wir den, durch die deutliche Idee des objektiven Zieles der Vernunft in Thätigkeit gesetzten, Hang, das Reich der Vernunft und Freiheit von allem, was vernunfteidrig ist, zu realisiren, verstehen.

filozófus rendszeren túli műveinek eszméivel, különösen az *Idee zu einer allgemeine Geschichte in weltbürgerlichen Absicht* tétéleivel.

Flügge recepciója

A hajdani Privatdozent Flüggenek nincs bérelt helye a hagyományait oly nagy gonddal ápoló Göttingeni Egyetem híres professzorainak panteonjában. A Pütter-féle göttingeni *Gelehrten-Geschichte* csak fontosabb életrajzi adatait ismerteti, valamint műveit sorolja fel.¹⁶ Így megtudjuk, hogy az 1772-ben a Lüneburg melletti Winsen an der Luhé-ban született Flügge 1790-ben kezdte tanulmányait Göttingenben, ahol 1794 és 1801 között a Teológiai Karon oktatott, 1797-től Privatdozentként. 1801 után szülőföldje, Lüneburg környékén lát el egyre magasabb egyházi feladatokat. Rosenkranz híres, a kanti filozófia történetét bemutató munkája egyszer említi nevét Kant teológiai recepciója kapcsán. Flügge így azon Stäudlin (1761–1826) által Göttingenben felvetett tézis továbbvivője és kidolgozója, miszerint a vallási képzetek intellektuális feldolgozásának története egyben a morális interpretáció álláspontja is.¹⁷ Flügge nevére a feledés homálya borul mindaddig, amíg Rudolf Franz Merkel egy 1939-es tanulmányt nem szentel az „elfeledett német valláskutató” számára az *Archiv für Religionswissenschaft* 1939-es évfolyamában.¹⁸ E tanulmánynak köszönhetően a 20. század második felében már mérsékelt érdeklődés irányul alakjára, így Gunther Stephenson egy 1966-ban publikált cikkében a Stäudlin köré szerveződő vallás-

¹⁶ Pütter, Johann Stephan: *Versuch einer academischen Gelehrten-Geschichte von der Universität zu Göttingen*. Hannover, 1820 (reprint Hildesheim-Zürich-New York 2006), Bd. 3, 220–221; Bd. 4, 305.

¹⁷ Rosenkranz, Karl: *Geschichte der Kant'schen Philosophie*. Leipzig, 1840, 325–326. Der, welcher den Geist des Criticismus nach allen Seiten hin systematisch, exegetisch, in historischen Monographien, in verschiedenen Zeitschriften förderte, war der [...] K. F. Stäudlin [...]. Er liess sich besonders angelegen seyn, zu zeigen, wie der Process der intellectuellen Verarbeitung der Glaubensvorstellungen allmählig bis zum Standpunct der moralischen Interpretation heranreifen musste. Flügge ging ihm darin zur Seite. Kant achtete Stäudlin so hoch, dass er ihm seinen Streit der Facultäten widmete.

¹⁸ Merkel, Rudolf Franz: Beiträge zur vergleichenden Religionswissenschaft 1: Ein vergessener deutscher Religionswissenschaftler. *Archiv für Religionswissenschaft*, 36. vol. (1939). 193–215; vö. Merkel, Rudolf Franz: Zur Religionsforschung der Aufklärungszeit. In W. Baumgartner et al.: *Festschrift für Alfred Bertholet*. Tübingen, 1950, 351–364, különösen 362.

tudományi kutatások egyik központi figurájának tartja.¹⁹ Ennek fényében már érthető, hogy amikor a 20. század végére felerősödő vallástudományi kutatások önnön diszciplínájuk eredetét próbálják körvonalazni, rendre rátalálnak Flügge különböző műveire. Sigurd Hjelde 1994-ben megjelent könyve a 18. század végén önállósuló vallástudomány első kezdeményezőjének tartja Flügget.²⁰ Hjelde Stephenson már idézett tanulmányára támaszkodva arról beszél, hogy a göttingeni teológiai fakultás keretein belül Stäudlin tanítványai a modern vallástudomány egyfajta *Keimzelle*-jét működtették,²¹ melyet a szerző a felvilágosodástól a romantika felé való átmenetnek tekint.

A vallástudomány eredetére kérdező kutatások mellett Flügge neve úgy is megjelenik a különböző újabb reflexiókban, mint a kanti filozófia által kiváltott és a századforduló történeti megrázkódtatásaival párosuló intellektuális krízis diagnosztájáé. Thomas Kuhn 2003-as könyvében Flügge jelenkor-analízisét mint paradigmaticus válság-leírást ismerteti, pontosan a Körmöczi által kivonatolt részek alapján.²² Az eddig ismert rendszerek, elméletek és *Vorstellungsarten* krízise, a megoldás: *Selbständigkeit*. Kuhn szerint Flügge üdvözi a vallás dogmáktól történő kantiánus megtisztítását és érzékektől való eltávolítását, mert ez megkönnyíti a vallási motivációjú cselekvést és hozzájárul a vallásfelekezetek feletti szociális integratív funkciójához. Ez a Kuhn által Flügge nevével fémjelzett áttörés (mitológia, szakrális jelleg háttérbe szorulása) problémákat fog okozni a közvetlen lekipásztori praxisban, kialakul egy ezt tematizáló diskurzus. Ennek folyamányai a Johann Gottlob Marezoll (1761–1828) nevéhez fűződő prédikációk²³ is: a göttingeni prédikátor műveit szintén nagy terjedelemben dolgozza fel Körmöczi.²⁴ Ugyanígy Flügge jelenkor-analíziséhez nyúl Thomas Hankénak

¹⁹ Stephenson, Gunther: *Geschichte und Religionswissenschaft in dem ausgehenden 18. Jahrhundert*. *Numen*, 13. vol. (1966). 43–79, ott 52 és 59.

²⁰ Hjelde, Sigurd: *Die Religionswissenschaft und das Christentum: eine historische Untersuchung über das Verhältnis von Religionswissenschaft und Theologie*. Leiden, 1994, 9.

²¹ Hjelde, Sigurd: *Die Geburt der Religionswissenschaft aus dem Geist der protestantischen Theologie*. In *Religion(en) deuten: Transformationen der Religionsforschung* (Troeltsch-Studien. Neue Folge) Berlin/New York, 2010, 9–28. különösen 12–16.

²² Kuhn, Thomas: *Religion und neuzeitliche Gesellschaft. Studien zum sozialen und diakonischen Handeln in Pietismus, Aufklärung und Erweckungsbewegung*. Tübingen 2003, 153–154.

²³ Marezoll, Johann Gottlob: *Predigten vorzüglich in Rücksicht auf den Geist und die Bedürfnisse unsers Zeitalters*. Bd. 1. Göttingen, 1790, Bd. 2, Göttingen, 1792. A prédikációkat újra publikálják 1794-ben is, Körmöczi ezt a kiadást használta.

²⁴ MsU. 1282. 27v–40r.

egy 2010-ben publikált tanulmánya Kant és Hegel filozófiáját taglalva: 1796-ban Flügge már úgy véli, hogy a kanti filozófia korszakalkotó jelentőségű a keresztény moralitás történetében.²⁵

Flügge tehát Körmöczi számára azt a történetfilozófiai koncepciót közvetítette, mely a a történelem tapasztalatának lehetőségi feltételévé a kanti morális antropológiát tette meg, méghozzá oly módon, hogy erőteljesen hangsúlyozta ezen antropológia függését a morális isten-posztulátumtól.

Herder és/vagy Kant Körmöczinél

Vegyünk fel egy másik kiindulópontot! Körmöczi 1799 Szent Jakab hava, azaz július 1-jén beszédet tartott a frissen felszentelt unitárius papok előtt. Ennek szövege 1800-ban *Az Istenség két leányinak a' vallás és a' jozan okosságának költsönös viaskodásai és gyözedelmei* címmel jelent meg Kolozsvárott.²⁶

Az ész és a vallás közötti konfliktus tárgyalását Körmöczi kozmikus perspektíva felől közelíti meg. A végtelenül – különösen az ember perspektívája felől összemérhetetlenül – nagy világ kis porszemében „organizálódik” egy kis féreg: az ember, aki „magát embernek nevezi, az egészsz természetet fel-bújja, az ebben található testeket meg-visgállya, 's gondolattjai szerint Systemaban rendelvén Világnak nevezi.”²⁷ Az így megismert világot az ember okozatként egy felsőbbrendű okhoz, Istenhez kapcsolja, majd levonja a világ ezen teoretikusan megállapított kauzális függéséből következő gyakorlati konzekvenciát: „és ezen lántznak meg-gondolásából, tselekedeteire nézve; magát egy bizonyos életed folytatására határozza, és az az, a' mi az embereknél Religionak Vallásnak neveztetik.” Körmöczi szerint isten és a világ kauzális természetfilozófiai-metafizikai viszonyára alapuló ezen bevett nézet tarthatatlan. Sőt, amikor diagnózisát – tipikus felvilágosult módon – a vallási pluralitás tapasztalati rögzítésével folytatja, a vallási különbségek okát pontosan ezen közkeletű elképzelésre vezeti vissza. „Az emberi szív természetének nem esmerete”, valamint „a szív theóriájának és tör-

²⁵ Hanke, Thomas: *Der Mensch, seine Natur und sein Recht nach Kant und Hegel*. In *Natur und Normativität*. Hrsg. v. A. Fürst-K. Müller, Berlin, 2010, 19–30.

²⁶ A szöveg forrásait nem tudtam teljes mértékben feltérképezni, előadásomban csak azon helyek forrásaira fogok utalni, melyeket előadásom különös céljainak alátámasztása szempontjából fontosnak tartok. Így előfordulhat, hogy a jövőbeli forráskritika által más szerzőkre visszavezetett szövegrészeket úgy kezelek, mint Körmöczi saját textusait.

²⁷ Körmöczi: *Istenség*, C3r.

vényeinek nem-tudása”:²⁸ a vallási sokféleség eredete egyértelműen filozófiai alapokkal rendelkezik.

A helyes Isten-ismeretet és ezáltal vallási ismeretet is biztosító filozófia a „pallérozódás”, a felvilágosodás filozófiája. Tipikus felvilágosult módon hangsúlyozza Körmöczy az emberi képességek felvilágosult kiművelésének megkerülhetetlen feltételét képező antropológiai tézist: az ember erkölcsi szempontból semleges alaphelyzetét. A sorokban Herder gondolatai köszönnek vissza: Az ember már azon képessége is, hogy eldönthesse azt, hogy vajon képességeit kifejlessze vagy sem, specifikusan rá jellemzőek, még ha e szempontból a rosszat is választja. A pallérozódás fő céljának leírása, miszerint

„Ezen fő tzél, és tárgy pedig az Emberiségnek formálása az az: az okosság, Szabadság, fájn érzés, nemes ösztön pallérozása, tartós egészségnek meg szerzése, a földnek bé-töltése, és az azon való Uralkodás.”²⁹

Herder *Ideen*jének 1784-ben publikált első része 4. könyv VI. fejezetének felütéséhez³⁰ igazodik. A *humanitas* eszméjének legmagasabb rendű kifejeződését Körmöczy Herderrel összhangban a vallásban látja,³¹ az emberi természetet ugyanis Isten „nyomja bele” az emberbe: az emberség nem más, mint „a Teremtőnek képe”,³² Herdernél „Nachbilde der Gottheit”.³³ A herderi „Knospe der Humanität”,³⁴ az emberség önmagán túlmutató bimbójának koncepciója biztosítja annak az ugyancsak herderi gondolatnak az átvételét Körmöczynél, hogy az

²⁸ Uo.

²⁹ Uo., C3v..

³⁰ Vö. Herder, Johann Gottfried: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Riga/Leipzig, 1785, 4, 6, 1; 261: Ich wünschte, daß ich in das Wort Humanität alles fassen könnte, was ich bisher über des Menschen edle Bildung zur Vernunft und Freiheit, zu feinern Sinnen und Trieben, zur zartesten und stärksten Gesundheit, zur Erfüllung und Beherrschung der Erde gesagt habe.

³¹ Herder: i. m. *Ideen*, 4,6,6; 274: Endlich ist die *Religion* die höchste Humanität des Menschen [...].

³² Körmöczy: i. m. *Istenség*, C3 verso.

³³ Herder: i. m. *Ideen*, 4,6,6; 278.

³⁴ Herder: i. m. *Ideen*, 5,5; 329 és 331.

„Az Ember egy olyan lántz-szem a' teremtésben, melly két világokat foglal egybe önnön magába.”³⁵

Ám az emberben egymáshoz kapcsolódó világok jellemzése esetén már Körmöczi elrugaskodik a herderi koncepciótól:³⁶

ezt az érezhető, - - és az erkölcsi Világot;

Körmöczi Herderről Kantra vált: az ember herderi láncszeme az érzékiség és erkölcsiség kanti világait köti össze. Érdekes módon az érzékiség világának leírásában megmarad herderinek – de e belátásunkat később pontosítani fogjuk.

„mint ezen érezhető világnak tagja, mint Phoenomenon, [ez itt Kant – SJ] ens Organicum [innen ismét Herder – SJ], tsak periodica léttel bír, Organizatiojában, ö-is ki-nyilik, nevededik, és lehet meg-érést érvén, ezen mi Planétánknak látható teremtései sorából ki-lépik, 's ifjabb plántáknak engedti helyét, ez a' Természetben az em-berre nézve-is egy örökös Palingenasia – egy közönséges kerületben való forgás, ni[n]ts ebben a' tökéletesség felé elő-lépés.”³⁷

A herderi fokozatosság elvetése már átvezet az erkölcsi világ kantiánus jellemzéséhez:

³⁵ Herder: i. m. *Ideen*, 5,6; 335: Wenn also *der Mensch* die Kette der Erdorganisation als ihr höchstes und letztes Glied schloß, so fängt er auch eben dadurch die Kette einer höhern Gattung von Geschöpfen als ihr niedrigstes Glied an; und so *ist* er wahrscheinlich *der Mittelring zwischen zwei in einander greifenden Systemen der Schöpfung*. [kiemelések – SJ]

³⁶ Herder: i. m. *Ideen*, 5,6; 335–336: Auf der Erde kann er in keine Organisation mehr übergehen oder er musste rückwärts und sich im Kreise umhertaumeln; stillstehen kann er nicht da keine lebendige Kraft im Reich der wirksamsten Güte ruhet; also muß ihm eine Stufe bevorstehn, die so dicht an ihm und doch über ihm so erhaben ist, als er, mit dem edelsten Vorzuge beschmückt, ans Tier grenzet.

³⁷ A szakasz az *Ideen* 1,2,2; 74–89 (Das Pflanzenreich unsrer Erde in Beziehung auf die Menschengeschichte) fejezetének fogalmiságát tükrözi: ám következtetése épp ellentétes Herder fő gondolatával, lásd az előző jegyzetet, valamint *Ideen* 1,2,2; 75: Die verwesete wilde Pflanzenschöpfung ist das immer fortwirkende Treibhaus der Natur zur Organisation der Geschöpfe und zur weitem Cultur der Erde.

„Nem így vagy az erköltsi világban. Nem így vagy az emberre nézve-is, amennyiben ő az erköltsi világnak tagja, nintsen ezen tekintetben semmi megállapodás, nincs köz circulusban való forgás; hanem a tökéletesség felé szüntelen elő-lépés, ha csak az emberi nevet magunkról le-nem akarjuk vetkezni.”

Herder koncepciójával szemben, mely az organikus létezés szférájában érzéki megismerésünk számára rejtve maradó erők analógiájára tételez az emberben szintén egy olyan erőt, mely őt az organikus létezés fölé emelheti, Kantnál az ember morális antropológiája biztosítja az érzékiség világának meghaladását. Körmöczi szeme előtt jól kivethetően már a kritikai Kant lebeg, mindazonáltal nem mulasztja el a herderi lecke felmondását sem az *Ideen* 5, 1 és 5, 6 alapján:

„... a kö-porszemtől a kristályig ettől az értzekig, az értzektől a plántáig, ezektől a Lelkes állatokig, az organizációk formái grádusok szerint nevednek, az erők, ösztönök, tehetségek sokasodnak, míg végre az ember formájában mind egyesülnek, az egész nevedő sor benne megáll, ő a felső pont, ő a végső lántz szem; ezen szakadatlanul nevedő sornak fő pontján álván, egy fő-kötelessége azt meg nem szakasztani, sőt inkább okosodásbéli tehetségeit okosságá, fain érzéseit mesterséggé, és szépsége nemes ösztöneit valóságos szabadsággá, és erköltsé, mozgato tehetségeit költsönösön munkálkodó emberi szeretetté formálni, hogy az *Isteni kép*, melly ezen erők, és tehetségek által kebelében nyomattatott, mellynek ki-formálása réa bizattatott, benne láthatóvá legyen.”³⁸

Körmöczi e sorai Herder *Ideen*-jének kulcsmozzanatát, az organikus létezés szférájából az emberi létezés szférájába történő átlépést fogalmazza meg az *Ideen* két helyének összefűzésével. Annak ellenére, hogy Herder első látásra elutasítja – a fizikoteológiai gondolat mélyén meghúzódó – metafizikát, egy speci-

³⁸ A szakasz második fele az *Ideen* 5,6; 335–336 már idézett sorait fogalmazza újra, míg első részének forrása Herde: i. m. *Ideen*, 5,1,1; [285]: Vom Stein zum Krystal, vom Krystal zu den Metallen, von diesen zur Pflanzenschöpfung, von den Pflanzen zum Thier, von diesen zum Menschen sahen wir die Form der Organisation steigen, mit ihr auch die Kräfte und Triebe des Geschöpfs vielartiger werden und sich endlich alle, in der Gestalt des Menschen, sofern diese sie fassen konnte, vereinen. Bei dem Menschen stand die Reihe still; wir kennen kein Geschöpf über ihm, das vielartiger und künstlicher organisirt sei: er schein das höchste, wozu eine Erdorganisation gebildet werden konnte.

fikus értelemben mégiscsak Leibniz örököse: a világ egy lépcsőzetes felépítmény, a testek látható lépcsőzetes felépítménye, és az organizáló erők láthatatlan lépcsőzetes felépítménye. A fokozatosság folyamatos, nincs benne ugrás, Leibnizcel szólva a fokozatok minden egyes lépcsője csak annyiban diszkrét, amennyiben infinitezimális számítással végtelenül megközelíthetjük. Az ember esetében az organikus test nem képes a specifikus nóvumot biztosítani, amivel a jelenségek szintjén a *Humanität* címszavával asszociált emberi sajátosságok kialakulása lehetséges volna – sőt tegyük hozzá, hogy Herder szerint az emberi sajátosságokat hordozó test felépítése sem következik az organikus létezés állati jellemzőiből. Különösen igaz ez a kor divattémájára, az emberi test – és különösen a koponya – függőleges elrendeződésére. Az emberiség szintén fokozatokban adott jelenségeit a kultúrák és civilizációk sokféleségében az ember istenképmás voltának metafizikai-teológiai előfeltevése biztosítja.

Ám Körmöczi Herder-parafrázisa mintha itt is kanti felhangokkal bírna. Herder ugyanis nem állítja azt, hogy az ember „egy fő-kötelessége” organikus képességeit „meg nem szakasztani”, azaz azokat az az isten-képmási mivoltként definiált *Humanität* szintjére fejleszteni. Herder megfogalmazása: „Um seine edelsten Pflichte zu entwickeln, dürfen wir nur seine Gestalt zeichnen” meta-nyelvi szinten mozog: a 'seine Pflichte zu entwickeln' a létezés formációit alakító láthatatlan erők által megformált kötelességek *bemutatására* vonatkozik – műve e pontján ezen irányba folytatja majd gondolatmenetét. A herderi perspektívában a képességek kifejlesztésének kötelességgé tételét megelőzi az emberi formáció eleve adottsága: a kötelesség előfeltétele a metafizikailag biztosított *conditio humana*, mely a képességek kifejlesztését csak azután teszi kötelességgé, hogy az ember eleve ilyen irányú metafizikai meghatározottsággal rendelkezik. Körmöczi megfogalmazása viszont azt sugallja, hogy az organikus képességek herderi apoteózisa direkt és – kanti megfogalmazásban – feltétlen kötelességgé tehető. Ha a létezők metafizikai láncolatának „meg nem szakasztása” kötelesség tárgyává tehető, akkor a jelenségek mögött meghúzódó metafizikai kontinuitás meggyengül. Támaszkodjon Körmöczi bármily mértékben is Herder szövegeire a *Humanität* eszméjének bemutatásakor, parafrázisa mégis magán viseli a kötelesség herderi kontextusban értelmezhetetlen kanti feltétlenségét.

Ha közelebről meg akarjuk érteni, hogy Körmöczi miért csempészi be Kantot Herder gondolatmenetébe, vagy megfordítva: ha éppen hogy arról akarunk világosabb képet nyerni, hogy az egyébként más írásaiban oly hangsúlyos kantianizmusa ellenére miért támaszkodik ilyen erőteljesen Herderre, egy kissé közelebb kell lépünk a két német gondolkodó viszonyához.

Ha máshonnan nem, Kelemen János kutatásaiból³⁹ a magyar filozófiai közvélemény számára is közismert, hogy Kant nem rajongott túlságosan egykori tanítványa, Herder 1784-ben megjelent főművéért. A köngsbergi filozófus 1784-ben a frissen indított jénai *Allgemeine Literaturzeitung* hasábjain a jénai professzor Christian Gottfried Schütze felkérésére recenziót publikál Herder frissen megjelent történetfilozófiai művéről.⁴⁰ A mű tartalmának alapos ismeretése után a szerző – a recenzens által üdvözlendő – célját abban jelöli meg, hogy „minden metafizikai vizsgálat nélkül bizonyítsa az emberi lélek szellemi természetét”⁴¹ az anyagot és különösen az organikus létezését is strukturáló láthatatlan, szellemi erők analógiájára. Kant sajnálattal vallja meg, hogy a szerzőnek a természetből való kilépésre történő illetén következtetését, mely a természet analógiáján alapszik, nem képes belátni. Az analógiás következtetés alapján az emberrel kapcsolatban nem a természet meghaladásának belátására, hanem csupán annak belátására nyílna lehetőség, hogy

„valahol *másutt*, talán egy másik planétán akár lehetnek is oly lények, melyek az az organizáció az embert meghaladó legközelebbi fokán állnának, arra azonban nem hogy *ugyanaz az individuum* eljuthatna e fokra.”⁴²

Továbbá:

„A kukacokból és hernyókból kifejlődő repülő állatkák esetében egy egészen sajátos és a természet szokványos eljárásaitól különböző berendezkedésről van szó, ám a palingenezis még itt sem a *halálra*, csupán a *bábállapotra* következik.”⁴³

³⁹ Kelemen János: *Az ész képe és tette*. Budapest, 2000. Az életmű legújabb monografikus feldolgozása: Hárs Endre: *Herder tudománya. Az elgondolhatóság határain*. Pozsony, 2012.

⁴⁰ Vorländer, Karl: Einleitung. In Kant, Immanuel: *Geschichtsphilosophie, Ethik und Politik*. West-Berlin, 1959, XIII–XXI. A recenzió modern magyar fordítása: Kant, Immanuel: *Recenziók Herder Eszméiről*. ford. Mesterházi Miklós. In Uő: *Történetfilozófiai írások*. Szeged, 1997, 59–86. Az idézetek kiemelései Kanttól származnak.

⁴¹ Kant: i. m. *Recenziók...* 70; a fordítást módosítottam – SJ.

⁴² Kant: i. m. *Recenziók...* 71; – a fordítást módosítottam – SJ.

⁴³ Uo.; a fordítást módosítottam – SJ.

A Kant által megfogalmazott, látszólag a jelenségek szintjén megragadó természeti ellenpélda mélyebb értelemmel bír. A bábállapotból lepkévé történő változás az organikus jelenségek mögött húzódó láthatatlan erők folyománya. Ha ennek analógiájára gondoljuk el az emberi létezésnek a természetes létezés meghaladó perspektíváját, akkor az ember ugyanúgy nem haladja meg természetes-organikus létezését, mint ahogy a lepke-állapot is természetes következménye a báb-állapotnak. Nem hal meg a báb, nem veti le a természetes determinációját: a természeti jelenségek mögött működő állítólagos okkult erők nem feltétlenül adnak magyarázatot az organikus létezés fajspecifikus különbségeire.

Kant számára már maga azon organikus erő egységének eszméje is meghaladja az ész határait, melyben a természeti jelenségek és a fajok sokféleségében adott egység jut kifejeződésre. Vagyis a herderi *Humanität* – és az ezen eszmére alapozott világtörténet-konceptió – analógikus alapját képező organikus erő konceptiója nem állja ki a transzcendentálfilozófiai kritika próbáját.

A probléma a történeti tapasztalat lehetőségi feltételeinek tisztására irányul. Kant szemében Herder *egyfelől* megmarad dogmatikus *metafizikusnak*, amennyiben a történelem tapasztalatának lehetőségi feltétele egy erős metafizikai állítás: a természetben és a történelemben működő láthatatlan erők elmélete Isten létezésének metafizikai előfeltételezésén nyugszik. Ezen metafizikai előfeltételezés a történeti tapasztalat és a történeti fogalmak viszonyának helytelen beállításán alapul. A természettörténeti megközelítés első látásra metafizika-ellenes módszerének használata meghaladja a lehetséges tapasztalatot, és metafizikai módon tételez fel erőket. Kant szerint az emberi értelem számára beláthatatlan, hogy az anorganikus hogyan lesz az organikus oka, hogy az „anyag” névvel ellátott gondolat-szülemény hogyan hoz létre életet. Az olyan fogalmi képződmények, mint az erővel rendelkező, önmagát nemző anyag fogalma érthetetlen az ember számára, mert ez nem értelmi fogalom, hanem a képzelettel és érzékekkel vegyült ész produktuma.⁴⁴ Másfelől Kant kora természettörténeteit a természeti jelenségek pusztá leírásának tekinti, melyek a megfigyelés státusától a klasszifikációig emelkedtek, az elmélet lépcsője nélkül, azaz igazi fogalom-képzés nélkül. Herder egyszerre túlságosan *metafizikus* és túlságosan *empirista* Kant számára.

Körmöczy az 1799-es júliusi előadását Flügge-jegyzetei alapján zárja le. A kanti *ungesellige Geselligkeit* antagonizmusának egyik ága, azaz a prekritikai

⁴⁴ A terjedelmes vonatkozó szakirodalomból ezúttal Riedel tanulmányára hivatkozom: Riedel, Manfred: *Historizismus und Kritizismus. Kants Streit mit G. Forster und J. G. Herder. Kant Studien*, 72. vol. (1981). 41–57.

Kant Geselligkeit-jának történelmi víziója a kritikai Kant objektív történelmi célszémje által kerül leírásra. Isten morális posztulátuma és az ebből fakadó teológia összhangban van a világtörténet menetével.

Körmöczi dilemmái

Körmöczi választása nem véletlenül esett Flügge-re az 1790-es évek német szellemi életében jelentkező kantiánus szerzők közül. Flügge úgy vélte, hogy az egész keresztény egyháztörténet megírható a kanti antropológia által felvetett új alapokon. A klasszikus német idealizmus gondolkodóival összevetve Flügge nem volt eredeti gondolkodó, ám ízig-vérig megtettesített egy olyan értelmiség-széményt, mely magától értetődő módon volt hozzáférhető Körmöczi számára – talán épp konfesszionális alapállása miatt. Flügge ugyanis teljes mértékben göttingeni volt, a göttingeni szellemtudományok és teológia történelmi-kritikai ágának levegőjét lélegezte. Rosenkranz híres könyve a korai göttingeni Kant-recepcióval kapcsolatban⁴⁵ negatív módon jellemzi e légkört. A Göttingen könyvkatakombáit átható *Mumienduft*-ot lélegezve nehéz dolga van a filozófiának, a spekulatív produktivitást itt ismeretek nélküli fejek véletlenszerű ötletelésének, *Einfall*-jának tartják. Egy rossz következtetés nem nagy probléma, de egy helytelen vagy hiányzó idézet vagy hivatkozás büntény – hangzik Rosenkranz parodisztikus jellemzése. Stäudlin és tanítványai – mely kör egyik vezető figurája Flügge – a kanti filozófia recepciója után sem fogják elhanyagolni a tapasztalat jelenségeit. Jóllehet vallási gondolkodásukat már nem egy aufklärer eklektikus enciklopédizmus⁴⁶ határozza meg, mégis a történelmi tapasztalat kanti feltételei közepette adott jelenségek szisztematizációja tovább folytatódik. A Kant előtti felvilágosodás e történelmi-kritikai hagyományával érezhetően küzd Flügge is. A kritikai filozófia felvilágosodás-kritikája által felvetett dilemma flüggei megoldása azonban évszázadokra produktív marad. A kanti morális antropológia nagyszerű alapot fog nyújtani a komparatív vallástudomány számára: így egyfelől megmentjük a tapasztalati jelenségek fontosságát anélkül, hogy másfelől fel kellene adnunk a transzcendentálfilozófia eredményeit. Flügge a komparatív vallástudomány ezen eszméjét egészen pedagógiai aspektusáig elmenően kidolgozza.

Hasonló szándék vezethette Körmöczi érdeklődését Herder irányában is: a felvilágosodás eredményeinek a transzcendentálfilozófia térnyerése utáni fenn-

⁴⁵ Rosenkranz: i. m. 311–312.

⁴⁶ Ehhez lásd: Wilhelm Schmidt-Biggemann: *Teodícea és tények. A német felvilágosodás filozófiai profilja*. Ford. Boros Gábor és Simon József. Budapest, 2011, 169–283.

tartása. Az antitrinitarizmus humanista gyökerei és a teisztikus perspektívába helyezett humanizmus herderi eszméjének összhangja Körmöczi számára Kant után is fenntarthatónak bizonyult. Nem tudjuk bizonyosan, hogy Körmöczi ismert-e Kant Herder-recenzióját, az arra álnéven Reinhold tollából született választ, és Kant viszontvlasztát. A rendelkezésünkre álló anyag alapján annyi bizonyos, hogy Kant, Flügge és más kantianusok recepciója elegendőnek bizonyulhatott volna ahhoz, hogy Körmöczi lándzsát törjön a Kant *versus* Herder kérdésben.

Flügge és Herder recepciójának kérdése nem csak a Kant előtti és utáni felvilágosodás-eszmények ütközésének kérdése Körmöczinél, hanem a saját felekezeti hagyományával kapcsolatos dilemmáké is. Körmöczi az 1799-es beszéd zárásában modern víziót fogalmaz meg saját egyházi intézményének társadalmi-történeti beágyazottságáról, mely Flügge kantianizmusát követi. E modernség talán az első kísérlet az antitrinitarizmus felvilágosult-kritikai potenciáljának színvonalas meghaladására. E hagyomány a 16. század utolsó harmadában olyan intellektuális teljesítményeket produkál, melyek az európai felvilágosodás valláskritikájának nagyon korai előzményeinek tekinthetőek – Körmöczi könyvtárában Palaeologus és Francken kéziratok tanúsítják azt, hogy nem lehetett előtte ismeretlen e tradíció. Ha Körmöczi előtt felmerült e hagyomány meghaladásának dilemmája, akkor e dilamma egyidőben merül fel azzal, ahogy az európai felvilágosodás is új irányt vesz Kanttal.